

Ад класавага падыходу — да псіхагісторыі: асобы манархаў дынастыі Раманавых у савецкай і постсавецкай гістарыяграфіі

Грамадска-палітычныя ўмовы і ідэалогія грамадства значна ўплываюць на асэнсаванне пэўных гістарычных праблем і дзейнасці гістарычных асоб. Яскравым прыкладам гэтага з'яўляецца эвалюцыя поглядаў на манархаў дынастыі Раманавых у савецкі і постсавецкі часы.

У гэтым годзе споўнілася 400 гадоў з часу ўсталявання на троне расійскай дзяржавы прадстаўнікоў дынастыі Раманавых. Тры стагоддзі цары і імператары з гэтай дынастыі кіравалі Расіяй, амаль 150 гадоў з іх у складзе Расійскай Імперыі знаходзіліся беларускія землі. На працягу гэтага часу ў заходніх губернях не толькі праводзіліся пэўныя палітычныя і эканамічныя мерапрыемствы, але і прывіваліся адпаведная палітычная культура і ментальнасць, у аснове якіх была ідэя манархічнага кіравання.

Ключавой фігурай манархічнага кіравання з'яўляецца асоба манарха. Умовы яе фарміравання і дзейнасці, псіхалагічныя характарыстыкі, звычкі і прынцыпы чалавека, які знаходзіўся на прастоле краіны, моцна ўплывалі на мерапрыемствы, якія праводзіліся вярхоўнай уладай, у тым ліку і тыя, што тычыліся беларускіх зямель. Падкрэслім, што на адлюстраванне асобы манарха і яго палітыкі ў гістарыяграфіі значна ўплывалі ідэйныя ўстаноўкі і метадалагічныя падыходы, уласцівыя гістарычнай навуцы пэўнага часу.

Працы, прысвечаныя прадстаўленню ў гістарыяграфіі манархаў дынастыі Раманавых, выходзілі з друку дастаткова часта, аднак комплекснага даследаван-

ня, якое ахоплівала б прадстаўнікоў усёй дынастыі, пакуль няма. У дадзеным артыкуле будзе прааналізавана адлюстраванне асоб дынастыі Раманавых у савецкай пасляваеннай і постсавецкай гістарыяграфіі і прадэманстраваны тыя метадалагічныя, ідэйныя і прадметныя трансфармацыі, якія адбыліся ў гістарычнай навуцы ў другой палове XX — пачатку XXI ст. Крыніцамі для правядзення аналізу з'яўляюцца працы прафесійных гісторыкаў-навукоўцаў.

Асобы манархаў дынастыі Раманавых у адлюстраванні савецкай гістарычнай навуцы

Савецкая гістарыяграфія зыходзіла ў сваім стаўленні да дынастыі Раманавых з таго, што расійская манархія з'яўлялася сістэмай класавага панавання і прыгнёту. У свой час яна адыграла прагрэсіўную ролю ў працэсе аб'яднання краіны і развіцця яе вытворчых сіл, але потым ператварылася ў цалкам рэакцыйную сілу і нарэшце была звергнута падчас Лютаўскай рэвалюцыі. Зразумела, што пры такіх адносінах да манархіі носьбіты манархічнай улады проста не маглі быць станоўчымі "персанажамі". У савецкай гістарычнай навуцы не было прынята прыцягваць

ЛЯХОВІЧ Ларыса Уладзіміраўна.

Дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музеязнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, кандыдат гістарычных навук. Нарадзілася ў Мінску. У 1990 г. закончыла гістарычны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута, у 2001 г. абараніла дысертацыю па тэме "Францыя і Беларусь: эканамічныя, навукова-тэхнічныя і культурныя сувязі ў 1971—1999 гг.". Даследуе пытанні дзяржаўна-палітычнага развіцця краін Еўропы і Расіі ў Новы час. Аўтар каля 80 навуковых і навукова-метадычных публікацый.

увагу да манархаў і тым больш ствараць іх псіхалагічныя партрэты. Цары і імператары былі максімум "цярпімымі" ў гістарыяграфічным наратыве як функцыянальныя постаці, генератары "феадальна-прыгонніцкай палітыкі самадзяржаўя", "мерапрыемстваў царызму", "дыктатуры памешчыкаў-прыгоннікаў", мер "прыгонніцкага самадзяржаўя" і г. д.

Адзіным Раманавым, вартым паважлівага стаўлення савецкай пасляваеннай гістарычнай навукі, быў **Пётр I** (1682—1725 гг.). І.Сталіну імпанавалі асабістыя якасці Пятра, здзейшнення ім кардынальныя меры па пераадоленню адставання Расіі, набыццё Расіяй імперскага статусу падчас яго кіравання. У той жа час у працах першых пасляваенных дзесяцігоддзяў уласна псіхалагічныя сюжэты не распрацоўваліся, замест гэтага падкрэсліваліся класавыя характарыстыкі. Так, у выдадзенай у 1949 г. манаграфіі даследчык расійскага феадалізму У.Маўродзін пісаў, што рэформы Пятра насілі глыбока прагрэсіўны характар, а сам Пётр быў патрыётам, які добра сумленна "служыў" Расіі на троне¹. Аднак пры гэтым *"Петр ни на йоту не отошел от основных классовых интересов дворянства, сохранил и усилил крепостное хозяйство, крепостническую эксплуатацию... Он сохранил незыблемым старый феодально-крепостнический способ производства. Поэтому, несмотря на свои обширные замыслы... Петр, вследствие узости классовых интересов дворянства... вследствие ограниченных возможностей государственного и общественного строя и хозяйственного уклада самодержавно-крепостнической России, не мог решить задачи преодоления отсталости нашей страны"*². Зрабіць жа гэта можна было, як адзначалася, толькі на базе паспяховага сацыялістычнага будаўніцтва³.

Ва ўводзінах да выдадзеных у 1954 г. "Нарысаў гісторыі СССР" буйны спецыяліст па гісторыі Расіі XVIII ст. Б.Кафенгаўз так вызначаў ролю асобы ў гісторыі, акцэнтуючы ўвагу на дзейнасці Пятра I: *"Народ творит историю, и значение великих людей заключается в правильном учете тех условий, которые они застали, в правильном понимании, как изменить эти условия. Человек исключительных способностей, сильной воли и неиссякаемой энергии, Петр был великим русским государственным деятелем, выдающимся полководцем, дипломатом и законодателем. Он оставался, однако, представителем господствующего класса"*⁴. У заключнай частцы "Нарысаў" М.Паўленка (у будучым найбуйнейшы даследчык пятроўскай эпохі), падводзячы грандыёзныя вынікі пятроўскіх пераўтварэнняў, звярнуў увагу на тое, што Расійская Імперыя першай чвэрці XVIII ст. была абсалютысцкай дзяржавай з бюракратычнымі ўстановамі, якая адлюстроўвала інтарэсы памешчыкаў і класа гандляроў, што пачаў нараджацца⁵. Прагрэсіўныя пераўтварэнні дасталіся дарагой цаной, і толькі Кастрычніцкая рэвалюцыя дала магчымасць для нябачанага раней культурнага і матэрыяльнага ўздыму народных мас⁶.

Такім чынам, у працах першага пасляваеннага дзесяцігоддзя яскрава праяўляліся не толькі наяўнасць класавага падыходу, але і адсутнасць ўласна псіхалагічнай рэканструкцыі персаналіі Пятра I. У апісаннях прысутнічалі толькі сцвярджэнні канстатуючага характару: "вялікі", "таленавіты", "працавіты" і г. д. Сітуацыя змянілася праз два дзесяцігоддзі. У 1973 г. выйшаў з друку грунтоўны артыкул М.Паўленкі, у якім упершыню ў пасляваеннай савецкай гістарыяграфіі быў прадстаўлены псіхалагічны партрэт Пятра I⁷. Перад намі паўстае чалавек з эмпірычным розумам, кантрастным характарам, імпульсіўны, цікаўны, працалюбівы. Нават адхіленні ў яго паводзінах зразумелыя — гэта праявы шматграннай натуры, хоць асоба Пятра і не дае падстаў для стварэння іканапіснага вобразу⁸. У 1975 г. выйшла кніга М.Паўленкі "Пётр Першы", прычым у рамках серыі "Жизнь замечательных людей"⁹. Да гэтага часу манархі як выдатныя асобы не разглядаліся. Гэтая кніга стала папулярнай і шмат разоў перавыдавалася (апошняя, восьмае выданне выйшла ў 2010 г.). Гэта невыпадкова, паколькі кніга вылучаецца не толькі навуковымі вартасцямі, але таксама вобразнай мовай і псіхалагічнымі характарыстыкамі гістарычных асоб. Цікава і тое, што зварот нават у 2000-я гг. да аўтарытэту Ф.Энгельса пры характарыстыцы асобы Пятра і вызначэнне класавай накіраванасці мерапрыемстваў манарха выглядалі арганічна¹⁰.

Як бачым, савецкая гістарыяграфія паважліва ставілася да Пятра I, аднак гэтае стаўленне не распаўсюджвалася на іншых прадстаўнікоў дынастыі Раманавых. Адзначым, аднак, што нават ва ўмовах адзінай метадалогіі даследаванні савецкіх гісторыкаў былі розныя па сіле закладзенага ў іх ідэалагічнага пафасу. Так, у працы І.Аржахоўскага "З гісторыі ўнутранай палітыкі самадзяржаўя ў 60-я—70-я гг. XIX ст." ёсць стрыманая, сухая характарыстыка імператара **Аляксандра II**. Добры па натуре імператар не ўмеў разбірацца ў людзях і быць цвёрдым, а пасля стрэлу Каракозава быў у паніцы¹¹. Досыць непрывабнае апісанне **Аляксандра III** было ўключана ў працу П.Заянчкоўскага "Расійскае самадзяржаўе ў канцы XIX стагоддзя (палітычная рэакцыя 80-х — пачатку 90-х гадоў)". У ім цар паўставаў як тупаваты, упарты, жорсткі, грубы, але разам з тым праўдзівы і практычны чалавек, добры сем'янін¹². П.Заянчкоўскі адзначаў таксама, што кансерватыўна-рэакцыйныя погляды былі ўспрынятыя Аляксандрам III "з малаком маці". Аднак пасля ўзыходжання на прастол імператар, пры ўсім сваім жаданні, аказаўся няздольным кіраваць краінай¹³. Сёння можна згаджацца ці не згаджацца з прыведзенымі вышэй характарыстыкамі, але трэба адзначыць карэктнасць абодвух аўтараў — буйных спецыялістаў па праблемах парэформеннай Расіі.

Негатыўныя адносіны да **Мікалая II** былі ў савецкай гістарыяграфіі, што называецца, іманентнымі. Аднак і тут можна заўважыць пэўныя нюансы. Напрыклад, даследчыца гісторыі Расіі другой паловы

ров был связан с его семейной драмой... Развод с первой женой, жизнь с Екатериной, сначала в гражданском, потом в законном браке, побочные сердечные увлечения, а их тоже было немало, дети от первой и второй супруг — все это говорит о натуре мечущейся, властной и избалованной"²⁶.

У другой палове 1980-х гг. з'явіліся працы, якія па праву можна назваць знакавымі для расійскай гістарыяграфіі. Першай з іх была кніга "Расія ў сярэдзіне XVIII стагоддзя. Барацьба за спадчыну Пятра" аўтарства Я.Анісімава, прадстаўніка новага на той момант пакалення гісторыкаў²⁷. Яна адсылала да праўлення **Лізаветы Пятроўны** — не надта шанаванай савецкай гістарыяграфіяй імператрыцы, і мела на мэце "взглянуть на период правления Елизаветы... с учетом бесценного для нас труда поколений историков, возводящих общее для нас здание исторической науки"²⁸. Пачыналася даследаванне не з традыцыйнага нарыса аб сацыяльна-эканамічным развіцці краіны, а з аналізу сітуацыі напярэдадні 1741 г. Да таго ж у кнізе не было традыцыйных спасылак на класікаў марксізму. Сэнсавым цэнтрам даследавання з'яўлялася асоба імператрыцы Лізаветы Пятроўны: яе знешнасць і характар, густы і звычкі, адносіны з бліжэйшым атачэннем і палітычная дзейнасць. У той жа час вобраз правіцельніцы не ідэалізаваны — аўтар паказвае самадурства, ляноту, лёгкасць паводзінаў, зайздрасць і капрызлівасць прыгожай жанчыны. Узнікае пытанне: як магла выйсці з друку праца з такімі парушэннямі савецкіх гістарыяграфічных канонаў? Сам аўтар адзначаў, што ў свой час яму патлумачылі, што імя Лізаветы Пятроўны не можа стаяць на вокладцы савецкай кнігі, паколькі тэма гэта "непрыстойная" для савецкіх гісторыкаў. І толькі дзякуючы аўтарытэту і волі доктара гістарычных навук М.Паўленкі кнігу ўдалося прабіць пад малавыразнай назвай "Расія ў сярэдзіне XVIII ст."²⁹.

Другой адметнай працай адзначанага часу стала дысертацыйнае даследаванне Ю.Сарокіна "Расійскі імператар Павел I"³⁰, напісанае на аснове метадалогіі марксізму, аднак з выкарыстаннем прац Г.Пляханова, якія раней не ўжываліся ў савецкай гістарыяграфіі ў якасці метадалагічнай асновы³¹. Прыкметная сама мова "новага прачытання марксізму": "Общий подъем интереса советской исторической науки к проблемам личного начала в российской истории особенно заметен на современном этапе... Изучение общественных отношений в России периода позднего феодализма вне изучения личности крупных государственных деятелей эпохи будет... односторонним... Все нити управления страной... сосредоточивались... в руках императора, личные качества которого могли влиять на характер внутренней и внешней политики"³². Ствараючы псіхалагічны вобраз **Паўла I**, аўтар імкнецца пазбегнуць аднабаковых ацэнак, адзначаючы, што Павел — складаная асоба, палітычны курс якой адпавядаў патрэбам захавання дзяржавы дваран і інтарэсам абсалютнай манархіі³³.

Названыя працы дазваляюць канстатаваць наяўнасць у савецкай гістарыяграфіі прынцыповых зрухаў аксіялагічнага плану: на першы план выйшла асоба (у дадзеным выпадку манарха), а не сістэма. Дарэчы, у адносінах да апошняй ацэнкі таксама змякчыліся.

Мяжа 1980-х — 1990-х гг. стала тым пераломным момантам, калі гістарыяграфічныя змены набылі незваротны характар. У гэтай сувязі нельга абысці ўвагай апублікаваную ў 1989—1994 гг. на старонках часопіса "Вопросы истории" галерэю палітычных партрэтаў усіх Раманавых. Нарысы, прысвечаныя Кацярыне II (1762—1796 гг.)³⁴, Паўлу I (1796—1801 гг.)³⁵, Аляксандру I (1801—1825 гг.)³⁶ і Пятру III (1761—1762 гг.)³⁷, належалі яшчэ перыяду перабудовы, але ўжо мелі шэраг адметных рыс, многія з якіх будуць развітыя ў далейшым. Але ўжо сам факт з'яўлення ў вядучым навуковым часопісе СССР публікацый "пра цароў" з'яўляўся дастаткова красамоўным. Агульны тон публікацый ўзважаны, карэктны, без прыніжэння ці апалагетыкі. З лексікі зніклі словы "царызм", "феадальна-прыгонніцкі лад", "прыгонніцкае самадзяржаўе" і г. д., спасылкі на класікаў марксізму. Тым не менш, паспешлівае меркаванне аб тым, што ў прадстаўленых працах "дрэнныя" цары сталі "добрамі", будзе няправільным.

Што ж у названых публікацыях было прынцыпова новым? Па-першае, асоба манарха і яго дзейнасць набылі статус з'явы, вартай асобнай увагі. Па-другое, партрэты манархаў сталі больш складанымі, у іх знаходзілі адлюстраванне асобасныя змены на працягу жыцця манархаў і тое, як на гэта ўплывалі аб'ектыўныя абставіны. Як вынік, быў створаны якасна новы наратыў, які разбураў стэрэатыпы і ствараў па магчымасці поўную (у існуючых межах) карціну з'яў і падзей.

У якасці прыкладу прывядзём дастаткова красамоўны фрагмент з уводзінаў у нарыс, прысвечаны **Кацярыне II**, аўтарства даследчыка А.Каменскага: "На календаре было 25 декабря 1761 г., будущей Екатерине II... урожденной Софии Августе Фредерике, принцессе Ангальт-Цербстской, шел 33 год... Приводя девичье имя и титул этой российской императрицы, иные из современных беллетристов (историки о ней давно уже не писали), принимают рассуждать о том, что этой немке, конечно, были чужды интересы русского народа. Не пытаюсь оспорить эту очевидную мысль, замечу, однако, что императрица Анна Иоанновна, отдавшая Россию на откуп немцам, была чистокровной русской. Другая "дежурная" ассоциация при упоминании имени и титула принцессы Ангальт-Цербстской — ее "незнатное" происхождение... Кстати, Екатерина I знатностью тоже, как известно, не отличалась, однако почему-то принято по этому поводу не расстраиваться, а скорее, наоборот, умиляться. Дело, конечно, не в происхождении"³⁸. Ствараючы вобраз імператрыцы, аўтар не абыходзіць увагай ні яе якасцяў маніпулятара, ні яе ролі ў забойстве мужа і адхіленні ад улады сына, ні вялікай колькасці фаварытаў. Аднак ці была яна, жан-

чына, якая валодала неабмежаванай уладай, па-жано чаму шчаслівай? Прыведзеныя аўтарам эпідоды з жыцця Кацярыны да прыходу да ўлады³⁹, а потым на яе вяршыні⁴⁰, наўрад ці дазваляць станюча адказаць на гэтае пытанне. А вось на другое пытанне — ці была імператрыца крывадушным дэмагогам (як сцвярджалі савецкія гісторыкі) — адказ адназначны. Шчыра жадаючы рэалізаваць на практыцы свае ідэі, Кацярына была вымушана дзейнічаць у канкрэтных абставінах. Абставіны ж гэтыя былі такімі, што "мары маладосці" прыйшлося скарэктаваць, а некаторыя і ўвогуле адкінуць⁴¹. Вынік кіравання імператрыцы быў наступны: краіна рухалася наперад, аднак у рамках феадальнага ладу, які дасягнуў найвышэйшай ступені развіцця, увасобіўшыся ў "асвечаным абсалютызме"⁴².

На разбурэнні гістарыяграфічных міфаў былі пабудаваныя нарысы, прысвечаныя Пятру III і Паўлу I. Пра **Пятра III** традыцыйна казалася, што ён "тупы салдафон", "халуй Фрыдрыха II", "ненавіснік усяго рускага", "хранічны алкаголік", "абмежаваны самадур", "няздольны муж"⁴³. У супрацьвагу гэтаму ўстойліваму стэрэатыпу А.Мыльнікаў паказаў, што прыйшоўшы да ўлады, Кацярына II стала праводзіць менавіта праграму Пятра III у знешняй і ўнутранай палітыцы⁴⁴. А яшчэ Пётр III быў знаўцам музыкі, які нядрэнна граў на скрыпцы, бібліяфілам, уладальнікам нумізматычнага кабінета⁴⁵. Чаму ж так дрэнна скончылася яго праўленне? Аўтар артыкула адзначае, што да трагічнага фіналу прывялі недалёнабачнасць і нерашучасць Пятра, яго няўменне стварыць сабе сацыяльную апору, нежаданне лічыцца з умовамі, поўная няўвага да свайго вобразу ў вачах падданных⁴⁶. Практычна тое ж самае стала прычынай гібелі і яго сына Паўла — асобы з добрымі задаткамі, але са складаным характарам і дэфармаванай псіхікай, мёрпрыемствы якога, тым не менш, мелі логіку і былі рацыянальнымі для ўмацавання абсалютнай манархіі⁴⁷. Пятру III і Паўлу I па шэрагу прычын не даравалі таго, што дазвалялі сабе іншыя Раманавы.

Такім чынам, спецыфіка пераходнага перыяду ў гістарыяграфіі заключалася ў паступовым знікненні найбольш катэгарычных ацэнак савецкай гістарыяграфіі, змяненні акцэнтаў, узрастанні долі псіхалагізму ў рэканструкцыі гістарычных партрэтаў манархаў дынастыі Раманавых. Адначасова адбывалася мінімізацыя класавых ацэнак, перагляд стаўлення да дарэвалюцыйнай гістарыяграфічнай спадчыны. Усё гэта падрыхтавала прынцыповыя метадалагічныя і прадметныя змены, характэрныя для постсавецкага перыяду развіцця гістарычнай навукі.

Асобы манархаў дынастыі Раманавых у постсавецкай гістарыяграфіі

Гістарыяграфічныя працэсы, якія разгарнуліся пасля 1991 г., з'яўляліся адлюстраваннем карэнных сацыяльна-палітычных пераўтварэнняў у грамадстве. Знікала цікавасць да класовай барацьбы і рэвалюцый, на змену рэвалюцыйным ідэям прыйшлі ідэі традыцыяналісцкія. Цэнтральнае месца ў даследа-

ваннях заняла ўлада як самадастатковы феномен. Сталі вывучацца ўсе магчымыя яе аспекты: псіхалогія і сродкі прэзентацыі, сімволіка і сродкі ўздзеяння, калектыўныя і персанальныя ўяўленні, палітычная культура і ментальнасць грамадства, механізмы прыняцця рашэнняў і роля асобы, палітычныя інстытуты і іх складаючыя часткі, сацыяльны склад кіруючай эліты і яе псіхалогія і г. д. Даследаванні гэтага часу раскрывалі наступныя сэнсавыя ланцужкі: "улада — грамадства — рэформы", "улада — дзяржава — асоба", "улада — культура — соцыум", "дзяржава і мадэрнізацыя", "імперыя і нацыі", "абсалютызм і канстытуцыйналізм", "рэвалюцыя і эвалюцыя ў грамадскім развіцці" і інш.

Манархія як форма кіравання, сацыякультурны феномен, персаніфікаваная ўлада, увасабленне некалі страчанай традыцыі, зразумела, прыцягнула да сябе самую пільную ўвагу. На хвалі псіхалагічнай ломкі і духоўных пошукаў у грамадстве з'явілася ідэя вяртання да манархічнай дзяржаўнасці, якая абапіраецца на рэлігійны фундамент. Крыніцамі пошуку новага ўвасаблення нацыянальнай ідэі для часткі расійскага грамадства і адначасова прадметам навуковага аналізу сталі ідэі манархізму і неаманархізму⁴⁸, сакралізацыі ўлады⁴⁹, розныя дактрыны самадзяржаўя⁵⁰. Пры гэтым даследчыкі прыйшлі да канстатацыі, што ў сучаснай Расіі адсутнічаюць сацыяльныя, рэлігійныя і псіхалагічныя асновы для аднаўлення манархічнай дзяржаўнасці⁵¹.

Змяненні ў грамадска-палітычнай свядомасці спалучаліся з канцэптuallyнымі навацыямі, часткова ўжо падрыхтаванымі ў перыяд перабудовы. Адбывалася ўваходжанне расійскай гістарыяграфіі ў сусветную навуковую прастору, якое запатрабавала адаптацыі вопыту замежнай навукі і ў той жа час пераасэнсавання расійскай дарэвалюцыйнай навуковай спадчыны.

Метадалагічныя змяненні характарызаваліся ўжо не проста "стыхійным пазітывізмам", а фарміраваннем і развіццём такіх накірункаў даследаванняў, як "псіхастарыя", "гендэрная гісторыя", "гісторыя паўсядзённасці", "мікрагісторыя", "гісторыя эліт" і г. д. Працы ў рамках гэтых кірункаў ілюстравалі антрапалагічныя і лінгвістычныя павароты ў гістарычнай навукі, і ўрэшце на постсавецкую прастору (хоць са спазненнем і часткова) прыйшоў постмадэрн. "Канца гісторыі", аднак, не атрымалася — цывілізацыйны падыход, які зрабіўся пануючым (пры захаванні рэшткаў фармацыйнага), змякчыў метадалагічную ломку.

Усе згаданыя працэсы знайшлі ўвасабленне ў велізарнай колькасці прац, што тычыліся персаналіі манархаў дынастыі Раманавых. Старонкі навукова-папулярных часопісаў занялі шматлікія артыкулы прафесійных гісторыкаў, прысвечаныя канкрэтным асобам, кнігі аб Раманавых не раз перавыдаваліся ў серыі "Жизнь замечательных людей". Калі ў савецкі час налічваліся адзінкі публікацый аб манархах, то ў постсавецкі іх ужо сталі сотні. Разгледзім найбольш знакавыя з іх.

У 1993 г. часопіс "Родина" цалкам прысвяціў № 1 380-годдзю Дома Раманавых. Спектр разгледжаных вучонымі-гісторыкамі праблем быў вельмі шырокі — ад аналізу феномена манархіі да публікацыі споведзі тых, хто расстраляў сям'ю Мікалая II, ілюстраванай фатаграфіяй адпаведнай зброі. Артыкулы пад назвамі "Пралог", "Палітыка як мастацтва магчымага", "Бясцілле ўлады", "Старонкі з летапісу вар'яцкага дома" і іншыя, нягледзячы на публіцыстычнасць назваў, садзейнічалі запаўненню новага праблемнага поля. Аднак асаблівую ўвагу трэба звярнуць на "партрэтную галерэю" Раманавых. У часопісе былі змешчаны партрэты манархаў і іх біяграфіі, складзеныя ў выглядзе матэрыялаў анкеты. Анкета ўключала 12 пунктаў: узровень адукацыі, веданне замежных моў, палітычныя погляды, войны і іх вынікі, рэформы і контррэформы, культурныя пачынанні, карэспандэнты, вандроўкі, вольны час і забавы, пачуццё гумару, знешні выгляд, тэмперамент. Кожная анкета была запоўнена спецыялістам па канкрэтнаму перыяду. У гэтым жа нумары часопіса пад рубрыкай "пункт гледжання" абмяркоўвалася пытанне аб тым, ці патрэбна Расіі на сучасным этапе манархія.

У 2001 г. выйшла з друку калектыўная манаграфія "Еўрапейскія манархіі ў мінулым і сучаснасці. XVIII—XX стагоддзі", падрыхтаваная па выніках аднайменнай канферэнцыі, што адбылася ў маі 1998 г.⁵² У кнігу ўвайшлі наступныя тэматычныя блокі: манархія і імперыя, манархія і дэмакратыя, асобы еўрапейскіх манархаў, дом Раманавых, замежжа. Зразумела, што Раманавым у гэтым зборніку была нададзена немалая ўвага: пачынаючы ад разгляду неадбыўшыхся дынастычных шлюбаў і заканчваючы пытаннем аб статусе нашчадкаў Дома Раманавых і абгрунтаванасці іх правоў на выпадак рэстаўрацыі манархіі ў Расіі. Красамоўным фактам трэба лічыць тое, што зборнік змяшчае артыкул духоўнай асобы — протаіерэя Аляксандра Шаргунова, дзе вядзецца размова аб адраджэнні маральнасці і дзяржаўнасці як перадумоваў аднаўлення "праваслаўнай манархіі"⁵³. І хоць рэдкалегія адзначыла, што не падзяляе пункт гледжання аўтара, сам факт з'яўлення ў навуковым выданні артыкула царкоўнага дзеяча ілюстравалі змены ў святомасці грамадства.

Аналізуючы працэс стварэння гістарычных партрэтаў Раманавых, можна не толькі вылучыць характэрныя для яго рысы, але і правесці ранжыраванне персаналій па пэўных групах. Крытэрыямі такога ранжыравання могуць выступаць як даследчыцкія стратэгіі (напісанне біяграфіі амаль з чыстага ліста, зняцце стэрэатыпаў, папулярызацыя на аснове максімуму літаратуры), так і ступень разыходжання ў ацэнках канкрэтных персаналій прафесійнымі гісторыкамі. Заўважым, аднак, што межы паміж вызначаемымі стратэгіямі і групамі не заўсёды выразна акрэсленыя.

Так, постаці **Фёдара Аляксеевіча** (1676—1682 гг.) і **Іаана Антонавіча** (1740—1741 гг.) былі амаль невядомыя ў савецкай гістарыяграфіі, таму вобразы гэтых Раманавых ствараліся па сутнасці "з чыстага ліста".

Фёдар Аляксеевіч, як паказаў даследчык палітычнага развіцця Расіі XVII ст. А.Багданаў, не толькі хваравіты брат Пятра, які кіраваў намінальна. Гэты цар умацаваў і пашырыў Баярскую Думу, рэфармаваў суд і прыказы, адмяніў месніцтва, упарадкаваў падаткаабкладанне. Ён садзейнічаў развіццю адукацыі, гандлю і прамысловасці, запрашаў іншаземных спецыялістаў, загадваў насіць еўрапейскія строі і нават рэгламентаваў дуэлі⁵⁴. На думку даследчыцы Н.Дзямідавай, праўленне Фёдара Аляксеевіча праклала шлях для пятроўскіх пераўтварэнняў⁵⁵.

Пра трагічны лёс **Іаана Антонавіча** асобна не псалі ні дарэвалюцыйныя, ні савецкія гісторыкі. У постсавецкай гістарыяграфіі з'явіліся спецыяльныя працы аб Іаане Антонавічу і яго сям'і, загубленай з-за таго, што нават пасля адхілення ад улады яны разглядаліся як патэнцыяльныя канкурэнты. Гэты сюжэт з'яўляецца, напэўна, самым жудасным "шкілетам у шафе" ўсёй дынастыі Раманавых і па колькасці ахвяр, і па працягласці іх пакут⁵⁶.

Персаналіі наступнай групы былі вядомыя ў савецкай гістарыяграфіі па адной-дзвюх рысах: **Міхаіл Фёдаравіч** (1613—1645 гг.) — першы Раманаў; **Аляксей Міхайлавіч** (1645—1676 гг.) — бацька Пятра I, стваральнік Саборнага Улажэння 1649 г.; **Кацярына I** (1725—1727 гг.) — бязродная жонка Пятра I і няздольная царыца; **Пётр II** (1727—1730 гг.) — бяздарны ўнук Пятра I. Зразумела, што значэнне двух першых Раманавых непараўнальна большае, чым значэнне бліжэйшых паслядоўнікаў Пятра. Тым не менш, партрэты Міхаіла Фёдаравіча і Аляксея Міхайлавіча, выпісаныя старанна і нават з сімпатыяй, не ўнеслі істотных зменаў у існуючыя ўяўленні. Так, **Міхаіл Раманаў** — маральна дасканалая асоба, чалавек, які меў мужнасць узяць на сябе цяжар улады ў разбуранай краіне, аднавіць і стабілізаваць дзяржаву і прымірыць у ёй "всех и вся". У гэтым згодныя шэраг даследчыкаў гісторыі Расіі XVI—XVII ст. — Л.Марозава⁵⁷, А.Праабражэнскі, Н.Дзямідава⁵⁸, Р.Скрыннікаў⁵⁹. *"Ему сначала надо было построить Дом Романовых и не дать никому разрушить или изменить задуманный проект. В этом он преуспел, остальное было делом его потомков"* — слушна сцвярджае даследчык гісторыі Расіі XVII ст. В.М.Казлякоў⁶⁰. Станоўчыя адносіны і да **Аляксея Міхайлавіча**, гарманічнай фігуры няпростага XVII ст., правіцеля пераходнага тыпу паміж праваслаўным гасударам і абсалютным манархам⁶¹. "Цішэйшы" цар, паводле як высноў комплекснага даследавання аб першых Раманавых⁶², так і на думку стваральніка яго грунтоўнай біяграфіі І.Андрэева⁶³, праводзіў актыўную знешнюю палітыку і шмат зрабіў для ўмацавання расійскага абсалютызму.

Што тычыцца высноваў адносна **Кацярыны I**, то яны падобныя ў нарысе В.Буганава і кнізе М.Паўленкі. На думку гэтых даследчыкаў, у гісторыю Кацярыны I увайшла дзякуючы блізкасці да Пятра⁶⁴. Яна мела шэраг добрых якасцяў, аднак кіраваць краінай так і не навучылася. У яе час працягвала працаваць (хоць і з цяжкасцямі) запушчаная Пятром I дзяржаўная машына⁶⁵.

Адносна ацэнкі асобы **Пятра II** у гісторыкаў таксама няма ваганняў. Ён — пешка ў чужой гульні, нічэзная асоба, цікавая для акружаючых яго інтрыганаў толькі сваім статусам⁶⁶. Увогуле, на думку М. Паўленкі, пасля смерці Пятра Вялікага Расіі "не шанцавала на цароў"⁶⁷.

Пры стварэнні партрэтаў наступнай групы персаналій — **Ганны Іаанаўны** (1730—1740 гг.), **Лізаветы Пятроўны** (1741—1761 гг.), **Пятра III** (1761—1762 гг.) і **Паўла I** (1796—1801 гг.) — стратэгіяй стала пераадоленне стэрэатыпаў.

Так, на думку гісторыка-архівіста В. Навумава, недацэнка ролі **Лізаветы Пятроўны** ў айчыннай гісторыі сведчыць перш за ўсё аб неразуменні асабістай ролі манарха ў абсалютысцкай дзяржаве⁶⁸. Я. Анісімаў адзначаў, што кіраванне Лізаветы было адным з самых мірных у гісторыі Расіі, у гэты час краіна, "перахварэўшы" на пятроўскія рэформы, адаптавалася да новаўвядзенняў⁶⁹. Здымаючы стэрэатыпнае ўяўленне аб Лізаветце як недалёкай і лянвівай правіцельніцы, расійскі гісторык К. Пісарэнка сцвярджае, што Лізавета Пятроўна дэманстравала актыўнасць у справах знешняй палітыкі і ўмела настаяць на сваім пункце гледжання. Яна доўга разважала, але потым хутка і эфектыўна змяняла сітуацыю. Па нестандартнасці жа мыслення і арыгінальнасці падыходу да вырашэння рознага кшталту праблем мала хто мог параўнацца з імператрыцай⁷⁰.

Распавядаючы аб **Пятры III**, даследчык А. Мыльнікаў адразу расстаўляе акцэнт: ні аб якой "пасмяротнай рэабілітацыі" не можа быць гаворкі. Справа ў іншым — у спробе спасцігнуць праўду⁷¹. Аўтар піша, што гібель Пятра — гэта "смерць рэфарматара"⁷², аднак заўважым, што такі пункт гледжання падзяляюць далёка не ўсе даследчыкі XVIII ст.

Лёс **Паўла I** ужо не адно стагоддзе выклікае сярод даследчыкаў складаныя пытанні. За што забілі імператара? Які быў ад гэтага эфект? Ці маглі быць іншыя варыянты развіцця падзей? Адказ на першае пытанне адзін з буйнейшых даследчыкаў феадальнай Расіі А. Сахараў фармулюе наступным чынам. У свой час Кацярына II папярэдзіла сына, што нельга ваяваць гарматамі супраць ідэй. Аднак Павел не прыслухаўся да парады. Дэманструючы "дэспатычны экстрэмізм", ён увайшоў у сутыкненне з грамадскімі (асабліва элітнымі) пластамі, якія шчыльна "ўляжаліся" ў папярэдняе цараванне і патрывожыць якія, улічваючы іх сілу і ўплыў, было асабліва рызыкаўна⁷³.

Доктар юрыдычных навук У. Тамсінаў сцвярджае, што забойцы імператара кіраваліся не ідэйнымі, а асабістымі матывамі. Пасля смерці Паўла I змены адбыліся толькі ў знешняй палітыцы, а ўнутры краіны рэформы праходзілі ў асноўным па паўлаўскаму плану⁷⁴. Аўтар піша, што калі б "вар'ят" Павел пражыў доўж, то вельмі магчыма, што не было б знясіляваючых войн з напалеонаўскай Францыяй і няўдалай для Расіі Крымскай вайны. Прыгоннае права, хутчэй за ўсё, было б адменена на пару дзесяцігоддзяў ра-

ней, а рэформы праходзілі б больш павольна і спрыяльна для грамадства⁷⁵.

Што тычыцца **Ганны Іаанаўны**, то перагляд існуючых уяўленняў аб гэтай імператрыцы не прывёў да змены яе "гістарычнага іміджу"⁷⁶. Яна не стала ні прывабнай жанчынай, ні разумнай правіцельніцай, ні нават проста добрым чалавекам. Як адзначаў Я. Анісімаў, максімум магчымага — гэта пастарацца не асуджаць яе, а зразумець⁷⁷. Больш цікавай выглядае ўстойлівая тэндэнцыя адыходу ад характарыстыкі перыяду кіравання Ганны Іаанаўны як часу "біронаўшчыны" і засілля іншаземцаў. Я. Анісімаў заўважыў, што, па-першае, немцаў пры расійскім двары хапала і раней, і пасля праўлення Ганны Іаанаўны. Па-другое, Бірон, нягледзячы на ўсе яго заганы, быў разумным і валявым чалавекам, які стараўся не акцэнтаваць сваю ролю ў кіраванні краінай⁷⁸. І наогул, на думку вядомага расійскага даследчыка І. Курукіна, трэба глядзець на рэчы шырэй: *"Несомненно, Бирон был обязан своим возвышением личной привязанности к нему императрицы, помнившей, что это русские дворяне встретили ее ограничительными "кондициями"... Однако подлинная историческая роль Бирона состоит том, что он оказался первым в нашей политической истории "правильным" фаворитом, превратившим малопочтенный образ ночного "временщика" в настоящий институт власти с неписаными, но четко очерченными границами. В какой-то степени и это явление можно рассматривать как шаг на пути "европеизации" России, хотя бы и весьма специфическим образом"*⁷⁹. У той жа час М. Паўленка, прадстаўнік старэйшага пакалення гісторыкаў, катэгарычна не згодны з такой пастаноўкай пытання. Ён лічыць, што біронаўшчына — гэта рэальны факт, суцэльны комплекс з'яў кіравання Ганны Іаанаўны, які негатыўна адбіваўся на ўсіх сферах жыцця краіны. *"Вопрос не праздный, — адзначае М. Паўленка, — ибо в последнее время среди части историков наблюдается поветрие считать устоявшуюся оценку событий прошлого "стереотипом": ничтожные люди на троне возводятся в ранг крупных государственных деятелей, отрицается существование бирановщины"*⁸⁰.

Такім чынам, можна заўважыць, што вобразы названых вышэй манархаў (некаторыя з якіх максімальна аддалены ад нас у часе, а некаторыя з'яўляюцца постацямі "другога плану" і па гэтых прычынах не выклікаюць істотных спрэчак сярод навукоўцаў) слаба змяніліся ва ўмовах новай гістарыяграфічнай сітуацыі. Яны проста сталі больш складанымі і шматграннымі, што, як і сціранне штампаў, можна ацаніць станоўча. Эпоха ад Пятра I да Кацярыны II перастала быць бясколернай, яе характарыстыкамі сталі такія красамоўныя назвы прац, як "Эпоха "дворских бурь"⁸¹ ці "Страсти у трона"⁸². Актуальнымі сталі праблемы "манархія — рэфарматарства — канстытуцыйналізм"⁸³.

Наступную групу персаналій складаюць два манарха з "тытуламі" Вялікіх — **Пётр I** і **Кацярына II**. У адносінах да іх назіраецца не столькі карэктроўка

ўжо ўстойлівых уяўленняў, колькі наданне максімальнай папулярнасці і стварэнне вялікай колькасці наратыву з выкарыстаннем шырокага спектра выяўленчых сродкаў. Зразумела, што палітычная страктасць постсавецкай Расіі спарадзіла ў публіцыстыцы і благаслаўленні, і праклённы **Пятру I**. У навуковых жа працах адносіны да яго больш адназначныя. Прывядзём у якасці прыкладу постсавецкага дыскурсу ацэнку Пятра I, сфармуляваную ў працы "Імператарская Расія" (якую можна параўнаць з аналагічнай, выказанай у пасляваенных савецкіх працах): "Опросы общественного мнения показывают, что среди выдающихся деятелей России у Петра Великого нет соперников: он один привлекает более 50 процентов общественных симпатий... Это значит, что люди признают необходимость мирных реформ и ненужность революции. В любви к первому императору видно и сожаление об исчезнувшей империи... Здесь и восхищение людей сильной личностью, хозяином, ведущим народ вперед. А более всего здесь — преклонение перед безупречной государственной репутацией Петра Великого, который... жил только ради России, ради ее будущего"⁸⁴. Па колькасці прысвечаных прац буйных расійскіх даследчыкаў — М.Паўленкі⁸⁵, Я.Анісімава⁸⁶, Я.Вадарскага⁸⁷ і інш. — Пётр I трывала ўваходзіць у тройку лідараў разам з Кацярынай II і Мікалаем II.

Кацярына II, якая, па словах А.Каменскага, у савецкай гістарыяграфіі была "нявартая добрага слова"⁸⁸, у постсавецкай аказалася настолькі папулярнай, што, па словах даследчыка П.Сцегнія, "трудно сыскать даже потаенный уголок великой жизни, куда бы не заглянул пытливым взором отечественный или зарубежный историк"⁸⁹. Прычына гэтага, на думку П.Сцегнія, заключалася ў тым, што кацярынінская эпоха адыграла сістэмаўтваральную ролю ў развіцці расійскага грамадства як ва ўнутранай, так і ў знешняй палітыцы. Яшчэ на мяжы 1980-х—1990-х гг. з Кацярыны было знята абвінавачванне ў спекуляцыі асветніцкімі ідэямі. Цяпер ніхто не "лакіруе" заганы імператрыцы — да іх ставяцца цяжкімі, улічваючы тое становішча, што яна, на думку сучасных навукоўцаў, зрабіла для Расіі. Маштабныя псіхалагічныя і палітычныя партрэты Кацярыны II стварылі амаль усе сучасныя даследчыкі гісторыі XVIII ст.: А.Каменскі, П.Сцегній, Я.Анісімаў⁹⁰, М.Паўленка⁹¹, В.Елісеева⁹².

Да 200-годдзя з дня смерці Кацярыны II былі апублікаваныя два навуковыя нарысы пад назвай "Непоколебимая Катерина", аўтарам якіх з'яўляецца М.Рахматулін. Непакіснасць — адмысловая якасць імператрыцы, асобна адзначаная ў мемуарах аўстрыйскага фельдмаршала прынца дэ Ліня. Ёні пісаў, што Кацярына вымаўляла слова "непоколебимая" "с расстановкой, целую четверть часа, и, чтоб удлинить его еще, говорила: "Итак, я отличаюсь непоколебимостью"⁹³. Ствараючы ў першую чаргу псіхалагічны партрэт імператрыцы, Рахматулін імкнецца знайсці адказ на пытанне, наколькі аб'ектыўна ацэньвала сябе сама Кацярына. Даследчык адзначае, што ў

сферы кіравання, і асабліва знешняй палітыкі, гэтая ацэнка была адэкватнай. Вельмі красамоўны фінальны абзац працы М.Рахматуліна, які можа служыць адлюстраваннем пэўных настрояў постсавецкай эпохі: "Двести лет назад завершилось правление императрицы, еще при жизни по праву названной Великой. Благодаря ее разумной политике Россия прочно заняла место ведущей державы мира. С тех пор во главе страны сменилось более десятка самодержцев, вождей, генсеков, президентов. И что мы имеем сегодня?! Едва ли наши соотечественники отзовутся о своем времени так же восторженно, как это делали люди Екатерининской эпохи"⁹⁴.

Асобна трэба сказаць аб прымяненні падчас стварэння вобразу Кацярыны II падыходу псіхагісторыі. Неводная з расійскіх манаршых асоб XVII—XVIII стст. не прыцягвала да сябе столькі ўвагі з псіхалагічнага пункту гледжання, колькі Кацярына II. Часткова гэта можна патлумачыць вялікай колькасцю дзённікаў, мемуараў, нататкаў, у тым ліку самой імператрыцы, створаных у эпоху Асветы, калі віталася ўвага да ўнутранага свету чалавека.

У сучаснай жа гістарыяграфічнай сітуацыі П.Сцегній звяртае асаблівую ўвагу на псіхалогію ўлады, асабліва фарміравання і прыняцця палітычных рашэнняў⁹⁵. В.Елісеева рэканструюе душэўнае жыццё імператрыцы, у максімальнай ступені дэманструючы магчымасці псіхагісторыі. Вось, напрыклад, сюжэт з дзяцінства Кацярыны. Пасля жудаснай трохтыднёвай прастуды ў прынцэсы Фіке (так у дзіцячыя гады звалі Кацярыну, якая да праваслаўнага хрышчэння насіла імя Соф'я Аўгуста Фрэдэрыка) скрывіўся хрыбет і стварылася ўпадзіна ў левым баку. Каб гэта выправіць, дзяўчынка павінна была на працягу некалькіх гадоў насіць гарсэт, у якім цяжка было нават нахіліць галаву. "И это у девочки, которая еще недавно не знала, куда девать энергию!.. Именно тогда будущая императрица приобрела необыкновенно прямую величественную осанку, о которой писали все современники, а главное — в столь раннем возрасте научилась сдерживать свои порывы и жить в постоянном принуждении к стесняющим волю правилам. Этот горестный навык очень пригодился Екатерине в будущем"⁹⁶.

Вялікую групу персаналіі ствараюць манархі XIX ст. Ацэнкі гэтых асоб рознымі гісторыкамі ўжо не толькі не супадаюць — яны існуюць паралельна, прычым разыходжанні тым больш узмацняюцца, чым болей блізкая асоба манарха да 1917 г. Палярнасць ацэнак дасягае максімуму ў інтэрпрэтацыі гісторыі царавання апошняга Раманава на расійскім прастоле — Мікалая II, персаналія якога займае асобнае месца ў гістарыяграфіі.

Персаналіі цароў-рэфарматараў — **Аляксандра I і Аляксандра II** — можна аб'яднаць у адну групу не толькі па крытэрыі іх дзейнасці, але і паводле асноўнай праблемы, якая можа быць сфармуляваная наступным чынам: асоба — улада — рэформы — грамадства. Аналіз лёсаў названых імператараў дазва-

ляе зразумець, да якой ступені асоба можа змяняць сістэму, у якой сама ж існуе.

У працах А.Сахарова на аснове псіхалагічнага аналізу створаны складаны і драматычны вобраз "паўночнага сфінкса" Аляксандра I. Яго "загадка" фарміруецца так: *"Как произошло, что он, ставший одним из самых ярких представителей самодержавной власти и абсолютизма на европейском континенте... превратился в рефлексирующего мистика, в сомневающегося грешника и одновременно в одного из правителей, исповедующего гуманнейшие идеалы своего времени?"*⁹⁷. Магутнейшы еўрапейскі манарх на працягу ўсяго жыцця быў вымушаны перажываць маральныя пакуты з-за ўдзелу ў забойстве бацькі. А.Сахараў адзначае: *"Получив после убийства отца царство реальное, он потерял это царство в душе, которая не готова была нести столь тяжкий крест. И в этом заключается смысл жизненной драмы Александра"*⁹⁸. А яшчэ страх перад магчымым пераваротам, разуменне таго, што прывітыя ў юнацтве ідэі не ўдаецца ўвасобіць у жыццё, а тэорыі не супадаюць з рэальнымі абставінамі. Жыццё паказала цару, што асоба не можа беспакарана ламаць сістэму, да якой сама належыць, таму лепей гэтую сістэму захоўваць. Адсюль — кантрасты кіравання, "жажда і боязьн реформ"⁹⁹.

Аляксандр II (1855—1881 гг.), на думку даследчыцы яго кіравання Л.Захаравай, яскравай асобай не быў, і толькі сіла абставінаў прымусіла яго ўзрушыць дзяржаўную сістэму¹⁰⁰. Аляксандр валодаў "інстынктам прагрэсу", а адсутнасць фанатызму і жорсткіх рамак дазволілі яму правесці Вялікія рэформы¹⁰¹, ацэнка якіх неадназначная. Так, спецыяліст па гісторыі парэформеннай Расіі Я.Талмачоў указвае на іх прагрэсіўнасць, але адзначае таксама палавіністасць і непаслядоўнасць¹⁰². Адначасова ва ўводзінах да біяграфіі Аляксандра II, створанай даследчыкам Расіі другой паловы XIX ст. Л.Ляшэнкам, гаворыцца пра жыццёвы падзвіг цара-вызваліцеля¹⁰³. Акрамя таго Л.Ляшэнка паказаў, наколькі цяжкае для чалавека пастаяннае знаходжанне ў цэнтры ўсеагульнай увагі і валоданне абсалютнай уладай. Аляксандр II, будучы па натуре чалавекам новай, буржуазнай эпохі, як раз і стараўся зламаць адзіноту публічнай улады. Будучы вызваліцелем сялян, ён мусіў стаць вызваліцелем самага сябе, жадаючы ў прыватным жыцці быць проста чалавекам¹⁰⁴.

Такім чынам, калі савецкая гістарычная навука нязменна звяртала ўвагу на палавіністасць, вымушанасць, беспаспяховасць ці дэмагагічнасць любых рэформ, якія зыходзілі ад самадзяржаўнай улады, постсавецкая гістарыяграфія вітала рэфарматарства "зверху". Прынцыпова важным быў тэзіс аб тым, што немагчыма праводзіць радыкальныя рэформы, калі грамадства да іх не гатовае. І нават дастаткова паспяховая рэфарматарская дзейнасць не гарантуе грамадскага прызнання, прыкладам чаго можа служыць трагічная гібель імператара Аляксандра II.

У наступную групу прадстаўнікоў дынастыі Раманавых увайшлі кансерватары **Мікалай I** (1825—1855 гг.) і **Аляксандр III** (1881—1894 гг.). Іх дзейнасць ва ўмовах постсавецкага грамадства і адраджэння традыцыяналісцкіх настрояў набыла новыя трактоўкі. І калі цара-ванне Мікалая I ацэньваецца даволі спакойна, то асоба Аляксандра III і яго дзейнасць выклікала спрэчкі.

Чаму кіраванне **Мікалая I**, такое знешне бліскачае, скончылася так сумна, паспрабаваў вызначыць С.Міроненка. Ён адзначаў, што ва ўмовах, калі свет змяняўся, у Расіі імкнуліся толькі захаваць і ўмацаваць "тое, што было"¹⁰⁵. Даследчыца мікалаеўскай эпохі Н.Кіняпіна заўважае, што можна па-рознаму ставіцца да Мікалая I, але менавіта гэты імператар быў першым, хто зразумеў еўразійскае становішча Расіі, і адзіным з яе правіцеляў, хто прадумана рыхтаваў нашчадка прастола да кіравання дзяржавай¹⁰⁶. На думку даследчыка Л.Выскачкава, Мікалай праводзіў паслядоўную палітыку абмежавання прыгоннага права, яшчэ ў 1826 г. усвядоміўшы неабходнасць яго адмены¹⁰⁷. Паводзіны імператара падчас паўстання дзекабрыстаў, калі ён увесь дзень быў на віду ў мяцежных войскаў, пераконваючы іх разысціся, і сам потым здзіўляўся, як яго не забілі, зусім не характарызуюць Мікалая як крыважэрнага дэспата ці баязліўца¹⁰⁸. А вось роля цара ў пакаранні дзекабрыстаў. Пасля падаўлення паўстання да суда быў прыцягнуты 121 чалавек. Вінаватыя былі падзеленыя на 11 разрадаў. Аднесеныя да першага разраду (31 чалавек) былі прысуджаны да адсячэння галавы. Пяць чалавек (П.Пестэль, К.Рылееў, П.Кахоўскі, С.Мураўёў-Апостал, М.Бястужаў-Румін) былі пастаўлены па-за разрадамі і прысуджаны да чвартавання. Даклад аб прысудзе быў пададзены Мікалаю I, які ўказам ад 10 ліпеня 1826 г. дараваў жыццё асуджаным першага разраду, змякчыў усім астатнім ступень пакарання, а пастаўленых па-за разрадамі аддаў рашэнню Вярхоўнага крымінальнага суда, які прысудзіў іх да павешання. Калі Мікалай I даведаўся аб гэтым, то заўважыў, што афіцэраў не вешаюць, але на гэтым ганебным пакаранні настаяў шэф жандараў А.Бенкендорф¹⁰⁹.

Па меры аналізу разглядаемай у артыкуле праблемы ўзнікае заканамернае пытанне: ці не занадта ідэалізуюцца Раманавы, ці не ўпадаюць постсавецкія гісторыкі (падобна савецкім) у крайнасць, толькі змяніўшы акцэнт? Нам падаецца, што прапанаваны матэрыял ўжо амаль даў адказ на гэтае пытанне. Адбываецца ўскладненне, праблематызацыя персаналій Раманавых, аднак казаць аб іх суцэльнай ідэалізацыі нельга. Тым не менш заўвагі аб тым, што "навейшыя прыхільнікі манархіі" прыпадабняюцца да савецкіх гісторыкаў, толькі мяняюць мінус на плюс¹¹⁰, небеспадстаўныя. Праўда, тычыцца гэта ў асноўным персаналій двух апошніх самадзяржаў — Аляксандра III і Мікалая II.

Аляксандр III у працах постсавецкіх гісторыкаў, зразумела, не зрабіўся інтэлектуалам ці творчай асобай, аднак сімпатыі да гэтага цара ўзраслі. Праўда, шэраг спецыялістаў па гісторыі парэформеннай Ра-

сці стрыманыя ў сваіх ацэнках. На думку В. Чарнухі, гэты "добрапрыстойны абывацель і цудоўны сем'янін" нёс чужы для яго цяжар самадзержца, не валодаючы для гэтага адпаведнымі якасцямі, прычым сам гэта ўсведамляў. Удар рэвалюцыі мог бы быць змякчоны больш гнуткай і прагрэсіўнай палітыкай¹¹¹, аднак гэтага не адбылося. Вера ў неабходнасць захавання самадзяржаўя дазваляла Аляксандру III яшчэ ў пачатку свайго кіравання рабіць такія заявы: "Конституция? Чтобы русский царь присягал каким-то скотам?"¹¹². Перажыўшы два псіхалагічныя пераломы — смерць старэйшага брата і гібель бацькі, Аляксандр выбраў непахісны кансерватыўны курс¹¹³.

Па меры ідэйнага размежавання ў постсавецкай навуковай супольнасці аляксандраўскія контррэформы сталі называцца "кансерватыўнай мадэрнізацыяй", калі ўлада звярнулася "к традиционным ценностям, и во внутривполитическом курсе получили распространение идеи... основанные на обновленной трактовке триады: православие, самодержавие, народность. Русский монархизм базировался на патриархальном традиционном каноне, на основе представлений и норм, сформированных на протяжении многовековой истории и, практически без изменений, существовавших столетия..."¹¹⁴.

Найбольшая апалагетыка царавання Аляксандра III (падчас якога Расія набыла "спакой і ўпэўненасць") сустрэлаецца ў працах расійскага гісторыка манархічнага накірунку А. Боханава. Ён піша, што ніякіх "контррэформ" не было, цар проста паспрабаваў "націснуць на тармазы", а такія людзі, як К. Пабеданосцаў і граф Д. Талстой, былі патрэбныя Расіі. "Сакральная природа монархии четко очерчивала возможности политического маневра системы... Русский царь — понятие религиозное... Религиозный же авторитет не подлежит реформированию"¹¹⁵. Кнігі А. Боханава востра палемічныя і накіраваныя супраць ліберальнай ідэалогіі — як у мінулым, так і ў сучаснасці. Камусыці гэта можа не падабацца, але наяўнасць прац рознага накірунку — аб'ектыўная з'ява сучаснай гістарыяграфіі.

Асабліва гэта тычыцца асобы апошняга расійскага імператара **Мікалая II** (1894—1917 гг.), вакол якой разгортваюцца не толькі гістарычныя, але і палітычныя баталіі. Гістарыяграфія, прысвечаная Мікалаю II, прадстаўлена велізарнай колькасцю работ, якія самі сталі аб'ектам даследавання¹¹⁶. Мікалаю II можа разглядацца як унікальная асоба, улічваючы як спрэчкі адносна ацэнкі яго дзейнасці, так і яго кананізацыю.

Адзначым толькі асноўныя моманты ў рэканструкцыі вобразу апошняга Раманава расійскай постсавецкай гістарычнай навукай. Логіка ўсіх прац, прысвечаных Мікалаю II, прыводзіць да цяпер ужо "вечных" пытанняў расійскай (а шырэй — і ўсёй постсавецкай) гістарыяграфіі: чаму адбыліся падзеі 1917 года? чым яны былі для Расіі? ці маглі быць іншыя варыянты развіцця падзей?

Прадстаўнікі старэйшага пакалення расійскіх гісторыкаў, вядомыя даследчыкі сацыяльна-палітычнай гісторыі Расіі канца XIX — пачатку XX ст. Б. Ананьч

і Р. Ганелін узважана ставяцца да Мікалая II, не робячы адназначных ацэнак, што нельга не прызнаць правільным¹¹⁷. Калі весці размову пра псіхалагізм у імкненні зразумець Мікалаю II, то, дарэчы, яшчэ Р. Ганелін зрабіў спробу прадставіць псіхалагічную драму расставання з манархічнай уладай чалавека, выхаванага ў разуменні сакральнасці даччынай Богама улады¹¹⁸.

Танальнасць прац аб Мікалаю II вагаецца ад стрымана-крытычнай (Я. Радцыг¹¹⁹, В. Малышава¹²⁰) да апалагетычнай (А. Боханаў). Пры гэтым А. Боханаў не толькі стварае ўласную версію "праўды цара", робячы псіхалагічны аналіз асобы Мікалая II¹²¹, але і прапаноўвае сваё бачанне крызісу і падзення расійскай манархіі¹²². Ступень псіхалагізму, жадання спасцігнуць унутраны свет апошняга расійскага імператара і "ўжыцця" ў яго пачуцці ў працах А. Боханава вышэйшая, чым у яго калег. Тым не менш неабходна ўлічваць прыхільнасць аўтара да манархічных ідэй. Што ж тычыцца іншых даследаванняў, то адной з найбольш удалых прац, якая спалучае разважлівы падыход і псіхалагізм у стварэнні партрэта Мікалая II, з'яўляецца біяграфія імператара, створаная вядомым даследчыкам палітычнай і рэлігійнай гісторыі С. Фірсавым¹²³.

Такім чынам, стварэнне псіхалагічных і палітычных партрэтаў манархаў дынастыі Раманавых у постсавецкай гістарыяграфіі адбывалася і адбываецца пад уплывам шэрагу фактараў. Сярод іх можна адзначыць наяўны ідэйны, палітычны і псіхалагічны стан грамадства, метадалагічныя і прадметныя змены ў гістарычнай навуцы, павелічэнне колькасці крыніц і канцэптуальную разнастайнасць даследаванняў, уплыў замежнай гістарыяграфіі і пераасэнсаванне гістарыяграфічнай спадчыны.

Адлюстраванне ў пасляваеннай савецкай, а потым постсавецкай гістарыяграфіі кіруючых асоб дынастыі Раманавых мела сваю спецыфіку і адбывалася ў кантэксце агульнага развіцця расійскай гістарычнай навукі. Можна сцвярджаць, што расійскімі даследчыкамі быў пройдзены шлях паміж двума палярнымі пунктамі — ад класавага падыходу з мінімальным псіхалагічным складнікам да максімальнага псіхалагізму з мінімізацыяй сацыяльных характарыстык кіруючых Раманавых. Патрэбна, аднак, заўважыць, што, нягледзячы на выключэнне з ужывання паняцця "класавы падыход", цалкам правамерным застаўся абавязковы ўлік уплыву на дзейнасць манархаў інтарэсаў розных сацыяльных груп.

Персанальныя асаблівасці манархаў дынастыі Раманавых у мінімальнай ступені ўлічваліся і ў савецкай гістарыяграфіі. Аднак гэта мела выключна падпарадкаванае, другаснае значэнне, а дамінуючым было стаўленне да манархіі і, адпаведна, яе прадстаўнікоў, як да класава варожага сілы. У сувязі з метадалагічнымі, ідэйнымі і прадметнымі зменамі апошніх дзесяцігоддзяў класавыя ацэнкі змяніліся падыходамі псіхгагісторыі. Адлюстраванне персаналіі манархаў дынастыі Раманавых стала больш поўным, рознаба-

ковим, проблемним. Разам з тым захавалася пэўная стабільная факталагічная аснова, якая можа быць дапоўнена. Калі гэта разглядаць як рысы аб'ектыўнасці і навуковай абгрунтаванасці, то можна сцвярджаць, што намаганнямі сучаснай гістарычнай навукі стварыўся больш аб'ектыўны, у параўнанні з мінулым, "калектыўны партрэт Раманавых". Аднак, зразумела, ён не з'яўляецца самым поўным і аб'ектыўным, і спадзявацца на такое было б наіўна. Новыя аспекты даследаванняў, розныя меркаванні спецыялістаў будучы увесць час карэктаваць наяўную карціну. У роўнай ступені не варта спадзявацца і на тое, што калісьці будзе дадзены адназначны адказ на "вечныя пытанні" постсавецкай гістарыяграфіі. Можна адказваць на іх традыцыйна — пералічыць палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя праблемы дарэвалюцыйнай Расіі, можна спасылацца на варожыя сілы за межамі і ўнутры краіны, можна, як А. Боханаў, шукаць прычыну ў маральнай эрозіі грамадства і крушэнні манархізму як ідэі, які не змог бы прадухіліць ніводны правіцель¹²⁴. Трывала сцвярджаць можна толькі наступнае: грамадства шукала і шукае ў сваёй гістарычнай памяці і свядомасці адказы на запыты і выклікі сённяшняга дня. Гэтыя адказы заканамерна карэктуюцца ў часе, па меры метадалагічных змен у гістарычнай навукі, якія, у сваю чаргу, спараджае развіццё грамадства ва ўсёй яго разнастайнасці. Асэнсаваць жа гэты бясконцы працэс — задача гістарыёграфу.

¹ Мавродин В.В. Пётр I. М., 1949. С. 161—162.

² Там жа. С. 162—163.

³ Там жа. С. 163.

⁴ Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I / Под ред. д-ра ист. наук Б.Б.Кафенгауза, канд. ист. наук Н.И.Павленко. М., 1954. С. 18.

⁵ Там жа. С. 769.

⁶ Там жа. С. 773—774.

⁷ Павленко Н.И. Петр I (к изучению социально-политических взглядов) // Россия в период реформ Петра I. М., 1973. С. 40—102.

⁸ Там жа. С. 40—41.

⁹ Павленко Н.И. Петр Первый. М., 1975.

¹⁰ Павленко Н.И. Петр I. Изд. 6-е. М., 2005. С. 5—6.

¹¹ Оржеховский И.В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60-х — 70-х гг. XIX века: Лекции по спецкурсу. Горький, 1974. С. 11—13.

¹² Зайончковский П.А. Александр III и его ближайшее окружение // Вопросы истории. 1966, № 8. С. 130—135.

¹³ Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х — начала 90-х годов). М., 1970. С. 37—41.

¹⁴ Захарова Л.Г. Кризис самодержавия накануне революции 1905 г. // Вопросы истории. 1972, № 8. С. 119—140.

¹⁵ Ерошкин Н.П. Самодержавие накануне краха. Книга для учителей. М., 1975.

¹⁶ Ерошкин Н.П. Самодержавие накануне краха // Российское самодержавие. М., 2006. С. 285.

¹⁷ Там жа. С. 287.

¹⁸ Там жа. С. 309—310.

¹⁹ Касвинов М.К. Двадцать три ступени вниз. Изд. 3-е, испр. и доп. М., 1989. С. 70—93.

²⁰ Там жа. С. 3.

²¹ Там жа. С. 14—15.

²² Чубарьян А.О. Опыт мировой истории и идеология обновления // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Вып. I. М., 1989. С. 7—12.

²³ Павленко Н.И. Историческая наука в прошлом и настоящем // История СССР. 1991, № 4. С. 92—93.

²⁴ Буганов В.И. Пётр Великий и его время. М., 1989.

²⁵ Там жа. С. 185—186.

²⁶ Там жа. С. 149.

²⁷ Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII века. Борьба за наследие Петра М., 1986.

²⁸ Там жа. С. 5.

²⁹ Там жа. С. 7—8.

³⁰ Сорокин Ю.А. Российский император Павел I: автореф. ... дис. канд. ист. наук. Томск, 1989.

³¹ Там жа. С. 12.

³² Там жа. С. 3.

³³ Там жа. С. 16—17.

³⁴ Каменский А.Б. Екатерина II // Вопросы истории. 1989, № 3. С. 62—88.

³⁵ Сорокин Ю.А. Павел I // Вопросы истории. 1989, № 11. С. 46—64.

³⁶ Фёдоров В.А. Александр I // Вопросы истории. 1990, № 1. С. 50—72.

³⁷ Мыльников А.С. Петр III // Вопросы истории. 1991, № 4/5. С. 43—57.

³⁸ Каменский А.Б. Екатерина II // Вопросы истории. 1989, № 3. С. 43.

³⁹ Там жа. С. 63—67.

⁴⁰ Там жа. С. 73.

⁴¹ Там жа. С. 70—73.

⁴² Там жа. С. 82.

⁴³ Мыльников А.С. Пётр III // Вопросы истории. 1991, № 4/5. С. 43.

⁴⁴ Там жа. С. 56.

⁴⁵ Там жа. С. 47.

⁴⁶ Там жа. С. 54—57.

⁴⁷ Сорокин Ю.А. Павел I // Вопросы истории. 1989, № 11. С. 46—64.

⁴⁸ Гусев И.В. Монархическое направление русской социально-политической мысли XIX — XX веков: автореф. ... дис. канд. филос. наук. Тверь, 2005.

⁴⁹ Захарова Т.И. Сакрализация власти как фактор трансформации современной России: автореф. ... дис. канд. политолог. наук. Саратов, 2009.

⁵⁰ Асонов Н.В. Политические доктрины российского самодержавия: генезис, эволюция и современный дискурс: автореф. ... дис. докт. полит. наук. М., 2009.

⁵¹ Гусев И.В. Монархическое направление русской социально-политической мысли XIX — XX веков. С. 17.

⁵² Европейские монархии в прошлом и настоящем. XVIII—XX века. СПб. — М., 2001.

⁵³ Шаргунов А. Последний русский император и перспективы восстановления православной монархии в России // Европейские монархии в прошлом и настоящем. XVIII—XX века. С. 216.

⁵⁴ Там жа. С. 72—74.

⁵⁵ Демидова Н.Ф. Пролог: Сценарий, по которому Пётр I преобразовал Россию, был написан его братом царем Фёдором Алексеевичем // Родина. 1993, № 1. С. 129.

⁵⁶ Каменский А.Б. Иван VI Антонович // Вопросы истории. 1994, № 11. С. 50—62.

⁵⁷ Морозова Л.Е. Михаил Федорович // Вопросы истории. 1992, № 1. С. 32—33.

⁵⁸ Преображенский А.А., Морозова Л.Е., Демидова Н.Ф. Первые Романовы на российском престоле. Изд. 2-е. М.,

2007. С. 18—20.
- ⁵⁹ Скрынников Р.Г. Михаил Романов. М., 2005.
- ⁶⁰ Козляков В.Н. Михаил Фёдорович. Изд. 2-е. М., 2010. С. 324.
- ⁶¹ Сорокин Ю.А. Алексей Михайлович // Вопросы истории. 1992, № 4/5. С. 86.
- ⁶² Преображенский А.А., Морозова Л.Е., Демидова Н.Ф. Первые Романовы на российском престоле. С. 334.
- ⁶³ Андреев И.Л. Алексей Михайлович. Изд. 2-е. М., 2006. С. 5—6.
- ⁶⁴ Буганов В.И. Екатерина I // Вопросы истории. 1994, № 11. С. 48.
- ⁶⁵ Павленко Н.И. Екатерина I. М., 2004. С. 6.
- ⁶⁶ Анисимов Е.В. Пётр II // Вопросы истории. 1994, № 8. С. 62.
- ⁶⁷ Павленко Н.И. Пётр II. М., 2006. С. 9.
- ⁶⁸ Наумов В.П. Елизавета Петровна // Вопросы истории. 1993, № 5. С. 70.
- ⁶⁹ Анисимов Е.В. Елизавета Петровна. Изд. 4-е. М., 2005. С. 414—415.
- ⁷⁰ Писаренко К.А. Императрица Елизавета Петровна (мифы и реальность) // Вопросы истории. 2012, № 6. С. 152—165.
- ⁷¹ Мыльников А.С. Пётр III. Повествование в документах и версиях. М., 2002. С. 25.
- ⁷² Там же. С. 353—364.
- ⁷³ Сахаров А.Н. Александр I. М., 1998. С. 76.
- ⁷⁴ Томсинов В.А. Император Павел I, реформатор и законодатель (к 200-летию со дня гибели). Статья пятая // Законодательство. 2001. № 7. С. 85.
- ⁷⁵ Томсинов В.А. Император Павел I, реформатор и законодатель (к 200-летию со дня гибели). Статья первая. № 3. С. 88.
- ⁷⁶ Анисимов Е.В. Анна Иоанновна // Вопросы истории. 1993, № 4. С. 20—23.
- ⁷⁷ Анисимов Е.В. Анна Иоанновна. М., 2004. С. 355.
- ⁷⁸ Анисимов Е.В. Анна Иоанновна // Вопросы истории. 1993, № 4. С. 25—27.
- ⁷⁹ Курукин И.В. Фаворит на десять лет. Незлобивое слово о герцоге Эрнсте Иоганне Бироне // Родина. 2000, № 9. С. 37.
- ⁸⁰ Павленко Н.И. Анна Иоанновна. Немцы при дворе. М., 2002. С. 369.
- ⁸¹ Курукин И.В. Эпоха "дворских бурь": очерки политической истории послепетровской России (1725—1762). Рязань, 2003.
- ⁸² Павленко Н.И. Страсти у трона. История дворцовых переворотов. М., 1996.
- ⁸³ Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России (опыт целостного анализа). М., 1999.
- ⁸⁴ Анисимов Е.В. Императорская Россия. СПб., 2008. С. 164.
- ⁸⁵ Павленко Н.И. Петр Великий. М., 1994.
- ⁸⁶ Анисимов Е.В. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII века. СПб., 1997.
- ⁸⁷ Водарский Я.Е. Петр I // Вопросы истории. 1993. № 6. С. 59—78.
- ⁸⁸ Каменский А.Б. "Под сению Екатерины". Вторая половина XVIII века. СПб., 1992. С. 12.
- ⁸⁹ Стегний П.В. Хроники времен Екатерины II. М., 2001. С. 3.
- ⁹⁰ Анисимов Е.В. Императорская Россия. СПб., 2008. С. 261—401.
- ⁹¹ Павленко Н.И. Екатерина Великая. Изд. 6-е. М., 2006.
- ⁹² Елисеева О.И. Екатерина Великая. М., 2010.
- ⁹³ Рахматуллин М.А. Непоколебимая Екатерина // Отечественная история. 1996, № 6. С. 19.
- ⁹⁴ Там же. 1997, № 1. С. 25.
- ⁹⁵ Стегний П.В. Хроники времен Екатерины II. С. 6.
- ⁹⁶ Елисеева О.И. Екатерина Великая. М., 2010. С. 10—11.
- ⁹⁷ Сахаров А.Н. Александр I. М., 1998. С. 3—4.
- ⁹⁸ Сахаров А.Н. Александр I. К истории жизни и смерти. // Российские самодержцы (1801—1917) / Отв. ред. А.П.Корелин. Изд. 2-е. М., 1994. С. 54.
- ⁹⁹ Сахаров А.Н. Александр I: жажда и боязнь реформ // Вестник Российской академии наук. 1994, № 10. Т. 64. С. 938—943.
- ¹⁰⁰ Захарова Л.Г. Александр II // Вопросы истории. 1992, № 6/7. С. 63.
- ¹⁰¹ Захарова Л.Г. Александр II: человек на троне (к 150-летию воцарения) // Александр II и отмена крепостного права в России. М., 2011. С. 685.
- ¹⁰² Толмачев Е.П. Александр II и его время: автореф. ... дис. д-ра ист. наук. М., 1998. С. 31.
- ¹⁰³ Левандовский А. Предисловие // Ляшенко Л.М. Александр II, или история трех одиночеств. Изд. 3-е, испр. М., 2010. С. 18.
- ¹⁰⁴ Там же. С. 328.
- ¹⁰⁵ Мироненко С.В. Николай II // Российские самодержцы (1801—1917) / Отв. ред. А.П.Корелин. Изд. 2-е. М., 1994. С. 154.
- ¹⁰⁶ Киняпина Н.С. Николай I: личность и политика // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2000, № 6. С. 8—10.
- ¹⁰⁷ Высокочков Л.В. Николай I. Изд. 2-е. М., 2006. С. 206.
- ¹⁰⁸ Капустина Т.А. Николай I // Вопросы истории. 1993, № 11/12. С. 33—34.
- ¹⁰⁹ Там же. С. 34.
- ¹¹⁰ Литвак Б.Г. Парадоксы российской историографии на переломе эпох. СПб., 2002. С. 15.
- ¹¹¹ Чернуха В.Г. Александр III // Вопросы истории. 1992, № 11/12. С. 46—47.
- ¹¹² Там же. С. 62.
- ¹¹³ Толмачев Е.П. Александр III и его время. М., 2007. С. 4.
- ¹¹⁴ Гриценко Н.Ф. Консервативная стабилизация в России в 1881—1894 годах: Политические и духовные аспекты внутренней политики. М., 2000. С. 6.
- ¹¹⁵ Там же. С. 470.
- ¹¹⁶ Горбунова Ю.В. Император Николай II как государственный деятель в отечественной историографии (конец XIX — начало XXI вв.): автореф. ... дис. канд. ист. наук. Томск, 2004; Соколов Н.П. Николай II в отечественной литературе эпохи "перестройки" // Россия в Новое время: выбор пути исторического развития: М-лы межвуз. науч. конф. 22—23 апреля 1994 г. М., 1994. С. 12—15.
- ¹¹⁷ Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Николай II // Вопросы истории. 1993, № 2. С. 58—76.
- ¹¹⁸ Ганелин Р.Ш. Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция. СПб., 1991. С. 3—4.
- ¹¹⁹ Радциг Е.С. Николай II в воспоминаниях приближенных // Новая и новейшая история. 1999, № 2. С. 134—146.
- ¹²⁰ Малышева О.Г. Думская монархия: рождение, становление, крах. Ч. 1. Власть и зарождение Государственной думы. М., 2001.
- ¹²¹ Боханов А.Н. Император Николай II. Изд. 3-е. М., 2004.
- ¹²² Боханов А.Н. Сумерки монархии. М., 1993.
- ¹²³ Фирсов С.Л. Николай II: Пленник самодержавия. М., 2010.
- ¹²⁴ Боханов А.Н. Сумерки монархии. С. 431—440.